दर्भोद्भवो मतः। अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः"

तस्योत्पत्तिरुक्ता भाग० ३,२०अ० "बर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता। न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः। कुशकाशास्तत्र चासन् शश्वद्धरितवर्च्चसः। ऋषयोयैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञभोजिरे"।

पूजादौ तस्य तत्प्रतिनिधेर्वा धारणमावश्यकम् यथाह वरदातन्त्रे १प०"पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः। तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया। कुशकार्य्यकरं यस्मान्नतु वन्याः कुशाः कुशाः। कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया" सधवायास्तद्धारणनिषेधमाह ब्राह्मणसर्व्वस्वे स्मृतिः। "न स्पृशेत् तिलदर्भांश्च सधवा तु कथञ्चन"।

तत्पर्य्यायभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा "कुशोदर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रोयज्ञभूषणम्। ततोऽन्योदीर्घपत्रःस्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च। दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्। भूतक्लेशास्रशीतृष्णावस्तिरुक्प्रदराश्मजित्"। "एते लूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्धृतैः। कुशकाशाविराजन्ते वटवः सामगाइव"। रामपुत्रकुशस्य नामनिरुक्तिसहितोत्पत्तिकथा रामा०उत्त०का० ६६स० यथा

"यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालां समाविशत्। तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम्। ततोऽर्द्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः। वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम्। भगवन्! रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम्। ततोरक्षां महातेजः! कुरु भूतविनाशिनीम्। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत्। बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ। जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ। भूतघ्नीञ्चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम्। कुशमुष्टिमुपादाय लवञ्चैव तु स द्विजः। वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम्। यस्तयोः पूर्व्वजोजातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः। निर्मार्ज्जनीयरूपं तदा कुश इत्यस्य नाम तत्। यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः। निर्मार्जनीयोदृष्टाभिर्लवेति च स नामतः। एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ। मत्कृताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः। ता रक्षाञ्चक्रुश्चतुर्द्धा च मुनिहस्तात् समाहिता। व्यकुर्वंश्च ततो रक्षान्तयोर्विगतकल्मषाः। तथा तां क्रियमाणां च दृष्टाभिर्गोत्रनाम च। सङ्कीर्तनञ्च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ"। "मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता नत्वविगता" सा०द०। कुशद्वीपमानस्थानाद्युक्तं विष्णु० पु० यथा

"सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेव सर्व्वतः। शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः। ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः शृणुष्व तान्। उद्भिदोरेणुमांश्चैव सुरथोलम्बनो धृतिः। प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षविस्तृतिः। तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः। यथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादिभिः। वर्णास्तत्राऽपि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः। दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने!। ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः। यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते। तत्र यत्तत् कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम्। यजन्तः क्षपयन्त्यग्रमधिकारफलप्रदम्। विद्रुमो हेमशैलस्तु द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा। कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः। वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने!। नद्योऽपि सप्त तासाञ्च शृणु नामान्यनुक्रमात्। धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा। विद्युद्वला महती चैव सर्व्वपापहरास्त्विमाः। अन्याः सह स्वशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः। कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतम्। तत्प्रमाणेन स द्वीपो दृतोदेन समावृतः"।

भाग० ५,२०अ० अन्यथैवायं वर्णितः यथा

"एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्यापनो ज्वलन इवापरः स्वशस्तरोचिषस्तां दिशोविराजयति। तद्द्वीपपतिः प्रियव्रतो राजन्! हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तपआतिष्ठत्! वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तसत्यव्रतविप्रनाम देवनामभ्यः तेषां वर्षेषु सीमागिरयोनद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव। बभ्रुशुक्लःशृङ्गकपिलशितकूटोदेवानीक ऊर्द्धरोमा द्रविण इति। रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्द्रमालेति यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलक संज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्म्मकौशलेन यजन्ते"। कल्पभेदान्नामभेदः समाधेयः। कुशद्वीपोऽप्यत्र पु०"कुशोऽभूत् काञ्चनः कौशे स्वयम्भूस्थितिमर्हति"। कुत्सिते आचरणे श्येते शी-ड। ७पापिष्ठे दम्भे च त्रि० मेदि०।